

KRAUSZ TAMÁS
A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE
Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 223 p.

A Kossuth Kiadó új vállalkozásában – egy-egy ország történetének bemutatásán keresztül – a lassan a múlt ködébe vesző 20. század történiáját tekinti át népszerű, olvashányos stílusban. A sorozat első két kötete a 20. század két meghatározó szuperhatalmát, az Egyesült Államokat és a ma már nem létező Szovjetuniót mutatja be. A Szovjetunió rövid történetét bemutató kötetet Krausz Tamás, az ELTE professzora, neves russzista, szovjetológus írta. Igencsak hiánypótló jellegű műről van szó, hiszen a Szovjetunió felbomlása után magyar nyelven sokáig nem jelentek meg önálló összefoglaló kötetek a Szovjetunió történetéről, az elődök (Dolmányos István, Perényi József) munkái pedig nyilvánvalóan elavultak.

Mint a szerző a Bevezetőben leszögezi, a Szovjetunió (Oroszország) története *világtörténet*. Ami nemcsak azt jelenti, hogy a Szovjetunió (Oroszország) politikáját nagyban meghatározták a „külvilág” eseményei (például a Molotov–Ribbentrop-paktum csak azután jöhetett létre, hogy a Nyugat elzárkózott a Szovjetunióval kötendő antifasiszta szövetség tervétől), hanem azt is, hogy ő maga hatást gyakorolt(t) más régiók, sőt nem túlzás, az egész világ fejlődésére. Utóbbira jó példa, hogy nem kis részt a Szovjetunió által teremtett „jóléti” (vagy legalábbis annak tűnő) modell által teremtett kihívás inspirálta a második világháború után Nyugat-Európában is dominánssá vált keynesiánus „jóléti” rendszerek kialakulását. A szerző emellett joggal emlékeztet arra, hogy a Szovjetunió (Oroszország) fejlődéstörténetének megvan a maga saját logikája, s tévedések forrása lehet az, amikor a saját kategóriáinkat próbáljuk alkalmazni az orosz fejlődés értelmezésekor. Tipikus hibaforrás az, véleményem szerint, amikor egyes közép-kelet-európai szerzők a saját, hangsúlyozottan etnikai-nacionalista értelmezéseiket kívánják ráhúzni az oroszországi történekek magyarázatára.

Noha a Szovjetunió csak 1922-ben jött létre, a könyvben hosszabb bevezetőt találhatunk az Orosz Birodalom utolsó évtizedeiről, ami indokolt és érthető, hiszen a világ első kommunista államának létrejötte egyfajta reakció volt az Orosz Birodalom sikertelen (vagy inkább torzóban maradt?) modernizációjára, az egyre inkább értelmetlenül váló első világháborús szerepvállalásra. 1861-től, a liberális (és nacionalista) cár, II. Sándor reformjaival, a jobbjátság megszüntetésével az Orosz Birodalom a modernizáció, a tőkés fejlődés útjára lépett, ami kétségtelenül látványos eredményeket produkált, viszont, ahogy Krausz Tamás is felhívja rá a figyelmet, Oroszország relatív hátránya a Nyugathoz képest éppen hogy nem csökkent, hanem nőtt. A beruházások jórészt külföldi tőkéből valósultak meg, miközben az államháztartás eladósodott, s Oroszország változatlanul a nyersanyagexport révén kapcsolódott a világ gazdasághoz. Az Orosz Birodalom tehát klasszikus félperifériás fejlődést produkált, miközben a tradicionális (agrár) társadalom és mentalitás felbomlása jelentős feszültségeket generált a hatalmas országban. Az 1905-ös első orosz forradalom eredményeképpen Oroszországban alkotmány és parlament született, ám ezek az intézkedések csak a felszint karcolták, s azt is csak torz módon, hiszen a Dumák megalakulásai és feloszlásai önkényuralmi módon zajlottak. A 20. század elején Oroszország volt a világ legnagyobb gabonaexportőre, ez azonban elmaradt a gazdálkodáson és alacsony belső fogyasztáson alapult. A parasztság alkotta a legnagyobb társadalmi csoportot, az agrárkérdés Oroszország egyik legfontosabb sorskérdésévé lépett elő, ami aztán mintegy vörös fonalként húzódott végig a 20. századi orosz történelem egészén. 1906 után Pjotr Sztolipin belügyminiszter, miniszterelnök reformjai kísérletet tettek az obszcina széttörésére, az individuális paraszti gazdálkodás meghonosítására, azzal a politikai céllal is, hogy a cárizmushoz hű új társadalmi osztályt teremtsenek, s „kolonizálják” az Orosz Birodalom peremvidégeit. E reformok azonban a sikeres kezdet után kifulladásra, megrekedtek, nem kis részben a konzervatív parasztság társadalmi ellenállása miatt. Ráadásul, tehetjük hozzá, a sztolipini reformok nacionalista, russzifikáló céljuknál fogva a nemzetiségi ellentéteket is kiélezték.

A korábbi évek látványos makrogazdasági mutatói ellenére is az első világháborúba tehát egy gyenge, súlyosan eladósodott, a modernizáció által kiváltott társadalmi viharoktól megregetett Oroszország lépett be, ami törvényeszerű bukással végződött. 1917 februárjában a cár lemondásra kényszerült, az ország irányítását átvevő liberális Ideiglenes Kormány azonban folytatta a népszerűtlen háborút, s hamarosan a jobboldali ellenzék üllője és a baloldal kalapácsa között találta magát, egyre fogyatkozó támogatással.

Lenin nevét kevesen ismerték még 1916-ban is, 1917-ben Svájcból tért vissza Oroszországba. A bolsevikok a föld és a béke kérdésében tanúsított álláspontjukkal vívták ki a tömegek szimpátiáját. Lenin neve 1917-ben összefonódott a hön áhitott békével. A bolsevikok 1917. október 25-én döntöttek meg az akkorra lényegében hatalmi vákuumba került Ideiglenes Kormány hatalmát. A bolsevik hatalomátvételt 1918 januárjában az Alkotmányozó Nemzetgyűlés szétkergetése tette véglegessé. A szerző mintegy „jóváhagyja” ezt az erőszakos aktust, mondván, „Oroszországban nem volt reális alternatíva a polgári demokráciára”, holott a szocialista eszerek győzelmével végződött Alkotmányozó Nemzetgyűlést általános, egyenlő és titkos választójog alapján választották meg 1917 novemberében. Krausz Tamás mindenese nem kívánja szépíteni a polgárháborúba sodródó Oroszország egyik harcoló felét sem. 1918. augusztus 30-án vette kezdetét az állami terror (vörösteror), Lenin meghirdette az osztályharc kiterjesztését a szovjethatalommal szemben passzív vagy ellenséges falura is (azaz a szegényparasztság szembefordítását a kulákokkal). Az ellenforradalmi fehérek terrorja (különösen a zsidó lakosság ellen) nem kevésbé bestiális kegyetlenségű volt. Végül a vörösök sikerében jelentős szerepet játszott, hogy jóval szélesebb társadalmi csoportok támogatták, mint az ellenforradalmi erőket.

Mint a szerző felhívja a figyelmet, a szovjethatalom az oroszországi kis, vagy nem is olyan kis népek számára a nemzeti fejlődés új perspektíváit teremtette meg azzal, hogy nemzetiségi alapon szerveződő köztársaságok föderációjává szervezték át Oroszországot. Közép-Ázsiában tulajdonképpen a szovjethatalom „teremtette meg” a ma is ismert közép-ázsiai népeket, „nemzeteket”. Jó példa erre az üzbegek esete, akik különféle etnoszokból (szártek, kipcscakok, a tulajdonképeni üzbegek, közép-ázsiai törökök) lettek „összegyűrva”.

A polgárháború, a hadikommunizmus végével, 1921 márciusában vette kezdetét a NEP, a „kapitalizmus részleges visszaállítás”, amely a szerző szerint éppen a kapitalista alternatíva gyengeségét demonstrálta. Krausz Tamás 1927 decemberére, a XV. pártkongresszus idejére datálja a sztálini rendszerváltás kezdetét, amit alapvetően fundamentális fordulatnak vél, visszanyúlást az orosz uralomgyakorlás történelmi alapjaihoz: „A hatalmi koncentráció történelmi alapjai erősebbnek bizonyultak, mint a gazdasági fejlődés evolutív-piaci lehetőségei vagy a munkásigazgatás gyenge csírái.”

1929 végén kezdődött a talán legnagyobb hatású sztálini „projekt”, a kollektivizálás, az agrárparaszti Oroszország felszámolása, az egyéni parasztagazdaságok – és az ezzel járó mentalitás – likvidálása, az agrárium gépesítése, a paraszti munkaerő „felszabadítása” a nagyipar számára, majd a falusi népesség tulajdonképeni új jobbágyorszába döntése a belső útlevelelrendszer által. A szerző aláhúzza, hogy a sztálini „forradalom felülről” a paraszti népesség ellenállásba ütközött, amelyeket a szovjethatalom repressziók foganatosításával tört le: kitelepítésekkel, erőszakkal. A könyvből az is kiderül, a szovjet vezetés számára a parasztság magatartása is „inspiráció” adott a szövetkeztetéshez: 1928-ban például a parasztkot visszatartották a gabonát. A szerző ugyanakkor lényegében életképtelennek minősít minden más alternatívát: „Sztálin, jó okkal, történelmileg életképtelennek tekintette a gabonatermelő kisbirtokot Oroszországban.” Az 1930-as évek elején milliós számban követelt áldozatokat a szovjet pártvezetés erőszakos kollektivizáló politikája, az ennek nyomán fellépő éhínség. E történelmi tragédia okainak ismertetése már csak azért is aktuális, mert egyes országokban, mindenekelőtt Ukrajnában, aktuálpolitikai megfontolásokból, úgy állítják be a történetet, mintha az kimondottan az ukrán nép fizikai megsemmisítését szolgálta volna.

A szovjet kulturális élet sok tekintetben a forradalmi hagyományokból táplálkozott, az avantgardból, a forradalmi művészetből. A szovjet kultúrpolitika hatalmas eredményeket produkált az első évtizedekben, megkezdődött az írástudatlanság elleni harc, a szekularizáció, a lakosság általános kulturális színvonalának emelése. A korai lendület azonban a „forradalom megfagyásával” megtört, s később a szovjet élet mindennapi kultúrája „magában foglalja az erőszak és a bürokratikus önkény jellegzetes vonásait”.

A sztálini terror 1936-tól kezdődően kulminált. Krausz Tamás cáfolja a terror előre eltervezett voltára vonatkozó elképzeléseket (ami igaz is, ha például a kollektivizálása gondolunk, amelynek nem volt célja emberek millióinak elpusztítása), de 1937-ben már „tervutasításos módon” működött az állami represszió gépezete: kategóriákra osztva előre megszabták az áldozatok számát („első” kategória: likvidálandók, „második”: szabadságvesztéssel sújtandók). (Ld. Оперативный приказ Народного комиссара Внутренних Дел Союза ССР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». In: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 5. 1937–1939. Москва, РОССПЭН, 2004. 330–336.) A sztálini terror, nézetünk szerint, nagyon is pragmatikus elgondolásokon alapult, célja a totális társadalmi engedelmesség kikényszerítése volt, a társadalom gerincének megroppantása. Erre a szerző is céloz, amikor a hadseregben végrehajtott sztálini tisztogatásokat a feltétlen engedelmség kikényszerítésére tett lépésként interpretálja. Krausz Tamás felhívja a figyelmet arra, hogy a terrorért elősorban személyesen Sztálint terhelni a felelősség, s leírja a sztálini hatalomtechnika működését: Sztálin, miközben a rendszer csúcspan állott, a kudarcokért és hibáikért mindig talált „felelősöket” (árulók, szabotázás, eszerek, lengyel ügynökök, trockisták, ellenforradalmárok stb.), s a sztálini terror *végrehajtói* szinte kivétel nélkül a Lubjanka pincéiben

végezték, miközben ő maga a nép barátjaként, a „jó cár” képeben tetszelgett a közvélemény előtt (s olykor valóban megpróbálta mérsékelni a túlbuzgó csinovnyikokat az általa gerjesztett terror végrehajtása során).

Krausz Tamás, joggal, szembeszáll az 1990-es években divatosá váló nézettel, amely egyenlőségjelet tesz a kommunizmus és a náciizmus közé. A náciizmusnak ugyanis nincs kulturális öröksége, amely nem mondható el a szovjet rendszerről (gondoljunk Eisenstein, Babel, Solohov és mások művészetére). A náciizmus és a kommunizmus közötti különbség közjogilag is megragadható, gondoljunk a Führerprinzipre, amely szerint a Führer akarata egyben jogszerű. A Szovjetunióban közjogilag szó sem volt arról, hogy Sztálin akarata „törvény” lett volna.

A második világháború előzményeit vizsgálva a szerző jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy az 1939-ben kötött Molotov–Ribbentrop-paktum nem kis részt a Nyugat elzárkózása miatt valósulhatott meg. Éppen az 1941-től kezdődő Nagy Honvédő Háború okozza a Sztálin megítélése kapcsán a legtöbb ellentmondást. Sztálin neve ugyanis – mind a mai napig hatóan – összefonódott a győzelemmel, az antifasiszta harccal. A Szovjetunió lakossága hatalmas szenvedéseken ment keresztül a Nagy Honvédő Háború idején: a szovjet emberek bestiális kegyetlenséggel fellépő ellenséggel találták szembe magukat. A szovjet emberek saját tapasztalataik alapján megérthették, hogy „a német és általában az »európai keresztény civilizáció« magában rejti a népiértés, a bestiális kegyetlenség »kulturáját«.

A Szovjetunió mintegy 27 millió embert veszített a második világháborúban, s ezek többsége civil volt (a 6–7 milliós katonai veszteség mellett). A német, finn, magyar, román agresszorok a Szovjetunió megszállt területein a polgári lakosság 25%-át pusztították el. Különösen a zsidó lakosság szenvedési voltak embertelenek: a holokausz áldozatainak a fele szovjet állampolgár volt. Igaz, s a könyvből ez sem marad ki, a megszárlásokban szerepet vállaltak szovjet állampolgárok is: a németekkel kollaboráló ukrán, balti, kaukázusi és orosz nacionalisták, akik olykor a legaljasabb emberirtó akciók végrehajtói voltak. A szerző hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államok jelentős segítséget nyújtott a Szovjetunióknak a Nagy Honvédő Háború idején, ugyanakkor az amerikai segítség nagyobb része már a sztálingrádi fordulat után érkezett, s ez is eltörpült ahhoz képest, amit például Nagy-Britannia kapott.

A második világháború után gyarapodó területű Szovjetunióban (a Baltikum és Nyugat-Ukrajna bekebelezése után) csak növekedtek a regionális különbségek. Krausz Tamás is megemlíti, hogy a Baltikum integrálhatatlannak bizonyult a Szovjetunió belül, noha e térség a későbbiek során „kirakat” jelleget öltött.

Sztálin halála (1953) után. Nyikita Szergejevics Hruscsov pártfőtitkársága idején az „enyhülés” politikája, az életszínvonal emelése vált preferenciává. 1961-ben megfogalmazták, hogy a Szovjetunió 20 év alatt utoléri az Egyesült Államokat. Az enyhülés korában jött létre a „hatvanasok” nemzedéke, a kulturális olvadás termékeként. A hruscsovi kor mégis inkább csak félsikernek mondható. A szűzföldek feltörése csak ideiglenesen enyhítette az évről évre súlyosbodó mezőgazdasági válságot. A rendszer diktatórikus jellege sem változott, amit demonstrál a novocserkaszki sztrájk véres elfojtása 1962-ben. 1968-ban a kozsigin reformok idején jelentősebb reformtörésvések indulnak meg (decentralizáció).

Az 1970-es évek elején a szibériai olaj- és gázlelőhelyek felfedezése, a világpiacon nyersanyagárak példátlan emelkedése lehetővé tette a reformok megakadást, a brezsnyevi struktúra megalvadását. sőt korábban példátlan expanzív külpolitika vállalását a harmadik világban. A szovjet gazdaság a növekvő nyersanyagexport, illetve a növekvő import, elsősorban mezőgazdasági import egyre jobban integrálódott a világgazdaságba. Bár a szovjet gazdaság továbbra is növekedett, az 1970-es évek végétől relatív lemaradása a Nyugattól csak fokozódott. A hruscsovi és brezsnyevi korszakban ugyanakkor a jóléti intézkedések soha nem látott társadalmi körben valósultak meg, kiterjesztve a falusi lakosságra is. A szovjet jóléti rendszerben azonban a jövedelmek a teljesítménytől függetlenül kerültek kiutalásra. Az oktatás, kultúra, művészet terén a jelentős eredmények dogmatizmussal, álvitákkal párosultak.

Az első válságtünetek a párt által korábban rendezettnek deklarált nemzetiségi vonalon jelentkeztek az 1980-as évek második felében. A második világháború után jelentősen megváltozott a Szovjetunió etnikai képe, a muzulmán lakosság száma megnövekedett.

Andropov az 1980-as évek elején – abból a kelet-európai reformátokra nagyon is jellemző szemléletből kiindulva, miszerint „a rendszer jó, az ember rossz” – bürokratikus nyomásgyakorlással kívánta „megreformálni” a Szovjetuniót. Gorbacsov már csak sodródott az eseményekkel, a Szovjetunió válsága elmélyült. Az olajár visszazuhanása megkurította a bevételeket, miközben a permanens agrárválság miatt egyre többet kellett költeni élelmiszerekre, s nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió nem tudja folytatni a fegyverkezési versenyt, ami a szövetséges államok „feladásához” vezetett. A glasznoszty felszínre hozta az évtizedek alatt szőnyeg alá söpört problémákat, és lehetőséget adott a liberális ellenzék megjelenéséhez. Bár 1991 márciusában a szovjet köztársaságok zöme népszavazáson a Szovjetunió egysége mellett állt ki, a köztársasági vezetéseken belül – különösen 1991. augusztus 20 után – felerősödött a helyi szeparatizmus. A legjelentősebb szeparatista erőt persze az 1991-től önállóan tevékenykedő orosz vezetés képviselte. Mint arra Krausz Tamás is felhívja a figyelmet, éppen Oroszország ütötte a legnagyobb szöveget a Szovjetunió kopsorsójába.

Krausz Tamás könyvében, ellentétben a felszínes propagandistákkal és „konjunktúratörténészekkel”, nem a „gonosz birodalmát” látja, láttatja a Szovjetunióban, hanem egy történeti alternatíva fejlődését kíséri figyelemmel szakszerű módon, olykor vitára ingerelve, ami csak használ a tudománynak és közgondolkodásnak.

Gyóni Gábor